

Antik Medeniyetlerden İslam Tasavvuf Geleneğine Dini ve Askeri Mûsikî Enstrümanı ‘Çalpara’

İrfan Yiğit | 0000-0002-7265-1991 | irfan-yigit@hotmail.com

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk Din Mûsikîsi Anabilim Dalı,
Aydın, Türkiye

ROR ID: 03n7yzv56

Öz

Ayinlerde kullanılan mûsikî, antik dönemlerde tanrılarla olan ilişkilerin kurulmasında önemli bir araçtır. Öyle ki toplumların başına gelen felaketlerin sorumluluğu ayinlerde müzisyenlerin yapmış oldukları mûsikînin düzgün olmaması ile ilişkilendirilerek ölüm cezasına çarptırılmışlardır. Bu kadar kutsallık atfedilen bir alanda kullanılan araçlar, eşyalar, çalgılar dini bir kimlik kazanmıştır. Antik dönemlerde kazanılan dini anlam binlerce yıllık bir süreçte değişim geçirebilir. Fakat günümüzdeki dini kültürün uygulanış modellerine bakıldığında değişim geçirmeden günümüze gelen unsurlarda dikkat çekmektedir. Bu unsurlar içerisinde enstrümanlar, mûsikînin yapılabilmesi için olmazsa olmaz araçlar olmuşlardır. Mûsikîde kullanılan enstrümanlardan olan “çalpara” ana başlığımızdır. Çalparanın ilk örneklerine antik medeniyetlerin hiyeroglif buluntularında rastlanmaktadır. Özellikle Anadolu, Yunan, Mezopotamya, Ortadoğu, Mısır medeniyetlerinde izlerine rastlanan çalpara, tasavvuf kültüründe de yer alması nedeniyle beş bin yıllık bir tarihsel süreçle tarihlenmiş olacaktır. Sümer, Hitit, Mısır ve Yunan medeniyetlerine ait kabartma resimlerinde örneklerine rastlanan çalparanın tasavvuf mûsikîsi nazariyat kitaplarında ve Osmanlıca sözlüklerde aynı isimle kullanılması beş bin yıllık kurguyu sağlamamıza yardımcı olmuştur. Bu sayede “çalpara” enstrümanı beş bin yıllık antik geçmişe sahip olan günümüz ismiyle “zil” antik dönem ismiyle “çalpara” olarak adlandırılan antik bir enstrüman çeşidi olmuştur. Makale konumuz olan “çalpara” enstrümanını kavramsal çerçevede inceledikten sonra farklı medeniyetlerdeki yerine dair bilgiler verdik. Antik medeniyetlerden itibaren yapımında kullanılan metal hammaddesi, şekilsel özellikleri ve yapım teknikleri de incelediğimiz konular arasındadır. Farklı mûsikîşinaslar ve tarihçilerin yapmış olduğu kavramsal tanımlamalar, şekilsel tariflerde beş bin yıllık süreci görmemiz bakımından önemlidir. Farklı dönem ve medeniyetlerin dinî ayin kültürü, toplumsal değere sahip farklı etkinlikler içerisindeki konumu günümüzle kıyaslama yapılabilmesi için bilinmesi gereken bilgilerdir. Antik buluntulardan elde ettiğimiz bilgiler, çalpara enstrümanına kullanıldığı dönem gördüğü değeri belgelememizi sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Dinî Mûsikî, Çalpara, Antik Medeniyet, Antik Mûsikî, Antik Çalgı.

Atıf Bilgisi

Yiğit, İrfan. “Antik Medeniyetlerden İslam Tasavvuf Geleneğine Dini ve Askeri Mûsikî Enstrümanı ‘Çalpara’”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (Aralık 2024), 461-479.

<https://doi.org/10.33718/tid.1509848>

Geliş Tarihi	: 03.07.2024
Kabul Tarihi	: 27.10.2024
Yayın Tarihi	: 31.12.2024
Değerlendirme	: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	: Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Religious and Military Musical Instrument 'Calpara' from Ancient Civilizations to the Islamic Sufi Tradition

İrfan Yiğit | 0000-0002-7265-1991 | irfan-yigit@hotmail.com

Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Theology, Department of Turkish Religious Music,
Aydın, Türkiye

ROR ID: 03n7yzv56

Abstract

Music used in rituals was an essential tool in establishing relationships with gods in ancient times. So much so that the responsibility for disasters that befell societies was attributed to the musicians' improper music in rituals, and they were sentenced to death. The tools, objects, and instruments used in a domain attributed to such sacredness have acquired a religious identity. The spiritual meaning gained in ancient times may change over thousands of years. However, when we look at the application models of today's religious culture, the elements that have survived to the present day without changing are also significant. Among these elements, instruments have become indispensable tools for music. Among the instruments used in music, "calpara", a percussion rhythm instrument, is our focus in this article. The first examples of çalpara are found in the hieroglyphic findings of ancient civilisations. Especially in Anatolian, Greek, Mesopotamian, Middle Eastern and Egyptian civilisations, çalpara, whose traces are found, will be dated to a five-thousand-year historical process with the connection we have established with Sufi culture. Using the çalpara, examples of which are found in relief paintings from the Sumerian, Hittite, Egyptian and Greek civilisations, with the same name in Sufi music theory books and Ottoman dictionaries, has helped us to provide a five-thousand-year-old fiction. Thus, the "calpara" instrument, with its five-thousand-year-old ancient history, has become an ancient type of instrument known today as "zil" (cymbals). After examining the "calpara" instrument, the subject of our article, within a conceptual framework, we provided information about its place in different civilisations. The metal raw material used in its production since the Ancient civilisations, its formal features and production techniques are also among the subjects we examine. The conceptual definitions made by different musicians and historians are essential in terms of seeing the five-thousand-year-old process in formal descriptions. The religious ritual culture of various periods and civilisations and their position in different activities with social value are information that must be known to make comparisons with today. The information we obtain from ancient findings allows us to document the value given to the çalpara instrument in different time periods.

Keywords

Religious Music, Calpara, Ancient Civilization, Ancient Music, Ancient Instrument.

Citation

Yiğit, İrfan. "Religious and Military Musical Instrument 'Çalpara' from Ancient Civilizations to the Islamic Sufi Tradition". *Trabzon Theology Journal* 11/2 (December 2024), 461-479.

<https://doi.org/10.33718/tid.1509848>

Date of Submission : 03.07.2024

Date of Acceptance : 27.10.2024

Date of Publication : 31.12.2024

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks : Yes - intihal.net

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Çalgı ilmi veya Organoloji Yunanca “Organon”, Lâtince “Organum” alet anlamında olup özellikle çalgıların çalgısı denilen Org’u ifade ettiği için, çalgıların genel olarak ele alındığı ilimdir.¹ Bu makalede ele alınan konu organolojinin alanına girmektedir. Antik metinlerde adı geçen ve günümüze kadar aynı isimle gelen “Çalpara” isimli enstrüman, Mısır, Yunan, Roma antik dönemlerinde dinî törenlerde, kutlamalarda, dans ve tiyatro performanslarında, halk eğlencelerinde ritmik bir enstrüman olarak kullanılmıştır.

Günümüzde arkeoloji alanında yapılan akademik çalışmalar ve değerlendirmeler genel olarak arkeolojik bulgular üzerinden yapılmaktadır. Bu makalede yapılan araştırma, arkeolojik bulgular ışığında genel olarak ilahiyat alanı ve özelde ise dini mûsikî bilim dalının bakış açısıyla yapılmıştır. Çalışmamızı özgün kılan nokta; antik medeniyetlerden İslam tasavvuf mûsikîsi ve askeri mûsikî alanlarına beş bin yıldır “Çalpara” enstrümanının büyük oranda değişim geçirmeden günümüze kadar varlığını sürdürmüş olmasıdır. Çalpara çalgısının bu süreç içerisinde kullanım alanı, yapıldığı malzeme ve hangi antik medeniyetlerde kullanıldığı, İslam Tasavvuf geleneği ve askeri mûsikîde nasıl var olduğunu çalışmamızda ortaya koymaya çalıştık.

İdiofon olarak sınıflandırılan ziller, vurmali çalgılar ailesindedir. Pirinç ve bronz alaşımli metallere bazı yerlerde ahşaptan çanağa benzer şekilde üretilmişlerdir. El ile birbirlerine vurularak ya da bir düzenek kurularak üzerinde çalınmıştır. Zil enstrümanı, bronz çağı yani M.Ö. 3300’lerden bu yana vurmali çalgılar içerisinde en egzotik enstrüman örneklerinden birisi olmuştur. Keskin, buğulu ve gizemli ses tınlarıyla dini ritüellerin ve törenlerin görsel boyutu kadar işitsel boyutta da derinlik katan bir enstrümandır. Antik dönemlerden itibaren birçok farklı coğrafya gibi Asya ve Ortadoğu coğrafyasında da temel vurmali ritim çalgılarından birisi olarak birçok mûsikî eseri içerisinde kullanılmıştır. Günümüzde de varlığını sürdüren Mehteran, Hunlardan itibaren gelişim gösteren (Tuğ takımı, nebethane gibi) bir askeri mûsikî unsuru olmuştur. Zil çalgısı da en başından beri bu mûsikî unsurunun bir parçası olmuştur. Modern dünyada zil, halile, kastanyet, bando zili, raks zili gibi farklı isimlerle bilinmektedir. Ziller on sekizinci yüzyıldan itibaren Avrupa senfoni müziği ve bando müziklerinde görülmeye başlamıştır. Yirminci yüzyıl ve sonrasında askerî ve dinî alan dışında popüler kültürün müziğinin gösterdiği gelişim ile özellikle caz müziği türünde ayrı bir önem kazanmıştır. Çalgılara dair en eski buluntular Çin, Hint, Mısır, Ortadoğu ve Anadolu gibi coğrafyalarda keşfedilmiştir. Farklı enstrüman çeşitlerine dünyanın her yerinde rastlanmıştır fakat ziller adı geçen bölgelerde doğmuş ve dünyaya bu coğrafyalardan dağılmıştır. Ziller ile ilgili bilgilerle metalin işlenmesi arasında bir bağ vardır. Zillerle ilgili ilk bilgilere metale şekil verilen Bronz çağında ulaşabilmekteyiz. M.Ö. 3000’e tarihlendirilen arkeolojik bulgular, Asya coğrafyasına aittir.² Eski Yunanda, Mısırlılarda, Sümerlerde, Hititlerde, Asurlularda, Yunanlılarda, Keltlerde, Etrüsklerde, Romalılarda, vs. rastlanan heykellerde ve resimlerde milattan 4000 sene evvelki zamana ait çalparalar, halileler, şistrelere ve çeşitli şekillerde davulların, harpların, lirlerin, lütlerin, flütlerin, obualar veya çifte klarnetlerin ve borazanların resimleri bunların oldukça tekâmül etmiş şekilleriyle görülmektedir.³

1 Orhan Nasuhioglu, “Çalgılar”, *Musiki Mecmuası* 47/445 (Haziran 1994), 10.

2 Canan Aykent, “Zildjian’lar ve Türk Zilleri”, *Folklor/Edebiyat* 26/101 (2020), 129.

3 Orhan Nasuhioglu, “Çalgılar”, *Musiki Mecmuası* 47/446 (Eylül 1994), 11.

Antik medeniyetlerden günümüze kadar gelen bu enstrümanın öncelikle kavramsal incelemesini yapmak gerekir. Arapçada “sanc/sınc” kelimesi kavram olarak her türde zil için kullanılmaktadır. Bu kavram On üç-kırk telli, harp enstrümanına benzeyen bir çalgı için de isim olarak kullanılmıştır. “sanc, sanj, çenk, çeng” kavramları, telaffuzlarındaki benzerlikler nedeniyle hem zil için hem de telli bir çalgı için isim olarak kullanıldığından, okunuş ve yazılışlarında karışıklıklar meydana gelebilmektedir. Örnek verirse İbn Sînâ, *Kitâbü’ş-Şifâ* adlı eserinde “sanç” isimli çalgıyı, telleri iki yan tarafında yer alan boşlukta uzanarak değnekler ile vurmak suretiyle çalınan bir çalgı olarak tanımlanmıştır. Tabağa benzeyen şekle sahip ve çift olarak çalınan bu çalgının her biri bir el ile ortasında yer alan deriden yapılmış saplarından tutulmak suretiyle ve birbirlerine yüz yüze tartımla çarpılmak suretiyle çalınır. Çalındığında ise kuvvetli bir şekilde inleyen, çınlayan ve keskin bir ses çıkarır.⁴

Metalden yapılan bu çift ziller için Sanskrit dilinde “jalli”, Eski Türklerin dilinde ve Kaşgarlı Mahmud’a ait “*Dîvânü lugatî’t-Türk*” adlı eserde “çeng/c(ç)ang” kavramları geçmektedir. Anadolu’da daha önceki dönemlerde “çan/çeng/çeng-i harbî” ve zil kavramları kullanılmış ise de farklı bölgelerde “bögek, burunsak, çarpana, çingirlavı, gor, kelek, tıkr” gibi isimlerle de anılmıştır. Villoteau, farklı Arap ve Ortadoğu coğrafyalarında zil kavramına karşılık olarak “kas, kâse, sacca, fukaysa, salâsil” gibi kavramların kullanıldığını söylemektedir. Bazı eski kaynaklarda zil veya küçük zil anlamına gelen “çingra” kavramını kullanmışlardır. Doğu Türkistan taraflarında “kongragu” kavramı çingirak ve çan anlamında kullanılırken aynı zamanda zil anlamında da kullanılmaktadır. Zil kavramı kutsal metinlerde de yer almaktadır. Kitâb-ı Mukaddes’te yüksek sesli zillerle Allah’a hamd edilmesi istenmektedir.⁵ Görüldüğü üzere tarih boyunca mûsikî, dini ritüellerin en önemli unsurlarından olmuştur. Bu durum musikinin din ile ilişkisini bir defa daha ortaya koyma bakımından önemlidir.⁶

1. Antik Dönemlerde Çalpara Enstrümanı

Çalparalar günümüzde Türkçede “zil” adıyla bilinmektedir. Farklı kişi ve sanatçılar çalpara dediğimiz enstrüman ile ilgili açıklamalar ve tanımlamalar yapmışlardır. Henry George Farmer da bunlardan birisidir. Henry George Farmer zilin tanımını şu şekilde yapmaktadır: “Zil (Cymbals) Evliya Çelebi tarafından adı anılıyor fakat tanımlanmıyor. Ritim ve çınlama sesi çıkarmak için birbirlerine vurularak çalınan iki bakır, pirinç, bronz diskten oluşan, savaşlarda kullanılan çalgı çeşididir. Klâsik mûsikî bu çalgıları kapsamına almaz, fakat, dervişler dinî ayin ve törenlerinde kullanmışlardır. Ziller, Türklerin Askeri Musikisi mehter mûsikîsinin dikkate değer bir özelliğidir.”⁷

Çalparalar birbirine benzeyen iki parçadan oluşan bir ritim sazıdır. Antik dönemlerden beri varlığını sürdüren bu enstrüman günümüze kadar gelmiştir. Antik dönemlerde yapılan dini ayin ve ritüellerin başlıca enstrümanlarından olan çalparalar günümüzde halen farklı dinlerin ve özellikle İslam tasavvuf tarikatlarının dini ritüellerinde farklı formlarda kullanılmaktadır. Şekil olarak birbirine benzeyen fakat kullanıldığı yere göre isimleri farklılaşan

4 Erhan Tekin, “Zil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/413.

5 Erhan Tekin, “Zil”, 44/414.

6 Bülent Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki* (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2003), 332.

7 Henry George Farmer, “On Yedinci Yüzyılda Türk Çalgıları”, çev. M. İlhami Gökçen, *Musiki Mecmuası* 39/413 (Haziran 1986), 21.

çalparalar tekke müsikîsinde halile, askeri Türk müziğinde mehter zili ve bando zili, Hititler döneminde askeri müziklerde Sistrum, antik dönemlerden itibaren kullanılan ve günümüzde özellikle eğlence müziklerinde parmak zili, raks zili, İspanyolların flamenko danslarında kastanyet isimleriyle bilinmektedir.

Çalparalar müzikli toplantılarda, ayinlerde kullanılan günümüz zilleri ile aynı özellikleri taşımaktadır. Birbirlerine vurma yüzeyleri farklı derinlikte iç bükey olanları değişik tonlarda sesler çıkarmalarını temin etmek içindir. Çalparalar dini ritüeller içerisinde de kullanılmıştır. Uzunca tutamaklarının baş kısımları topuz ve küre şeklindedir. Tutamaklar üzerinde bulunan delikler ise, iki parçadan oluşan çalparanın birbirlerinden ayrılmaması içindir. Çalparaların dikkat çeken özelliği, farklı biçimlerde baş kısımlara sahip olmasıdır. Çalparaların tutamak kısmı döküm tekniği, gövde kısmı ise dövme tekniği ile yapılmış olup birbirlerine perçinlenmiştir.⁸

Çalparanın ilk örneklerine antik medeniyetlerin hiyeroglif buluntularında rastlanmaktadır. Sümer, Hitit, Mısır ve Yunan medeniyetlerine ait kabartma resimlerinde örnekleri vardır. Bu uygarlıkların ardından artık görülmemeye başlanan davul, zurna, borulu kavallar ve zil gibi çalgılar daha sonra Asya'da tekrar görülmeye başlanmıştır.⁹ Hititler döneminde kullanılan isimle çalparalar bakır alaşımlı döküm tekniği kullanılarak, dövme ve kazıma tekniği ile imal edilmiştir. Daire biçimli yassı gövde ve basık yarım küre biçimli baş kısmı ile sonlanan silindirik sap kısmından oluşur. Baş kısmından sap kısmına uzanan bir delik bulunur. Sap kısmının merkezinde sekiz kabartma bilezik mevcuttur. Diğer karşılığı eksiktir.¹⁰ İlkçağ dönemlerinden kalan bakır ve kalay karışımıyla çekiç işçiliği kullanılarak imal edilen çalparalar Orta Asya'da Türkler ve Çinliler üretmekteydi. *Eskiçağ Kilikia Çalgıları* isimli eser içerisinde çalparanın Anadolu'da ilk olarak Tunç çağından beri bilinmekte olduğunu, İkiztepe, Horoztepe ve Alcahöyük'teki mezarlarda ilk çalpara örneklerine ve çalpara çalan kadın heykelticiklerine rastlandığından bahsedilmektedir.¹¹

Antik dönemlerle ilgili önemli buluntulardan olan vazolar müsikî alanında da bizlere görsel bilgiler aktarmaktadır. Bu buluntulara örnek olarak Hititlere ait iki vazoyu örnek olarak vermek istiyoruz. Bu vazolar tarih olarak Hitit Krallığının ilk dönemleri olan eski Hititlerin erken dönemlerine tarihlenmektedir. Vazolarda topluma ait birçok konuda bilgiler yer almaktadır. Dans ve ayin figürlerinin üzerlerinde işlendiği Hititlere ait üç kült vazo arkeolojik kazılarda bulunmuştur. Çankırı ili yakınlarındaki İnandık Köyü'nde yapılan arkeolojik çalışmalarda bulunan İnandık vazosu şu anda Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Çorum ili Sungurlu İlçesine bağlı olan Yörüklü Beldesinin güneybatısında yer alan Hüseyindede Tepesi mevkiinde 2000 yılında yapılan arkeoloji çalışmalarında, M.Ö. 1650 yılında yapıldığı düşünülen kabartmalı bir vazoya ait parçalar bulunmuştur. Bu vazo şu anda Çorum Müzesi'nde yer almaktadır.¹² Üzerlerinde dans figürlü işlemelerin olduğu bu kült vazolar sayesinde dans ve dini müsikînin tarihçesini daha eskilere götürebilmeyiz.

8 Haluk Perk, *Anadolu İlk Tunç Çağ Toplu Buluntusu* (İstanbul: HPM Yayınları, 2014), 43.

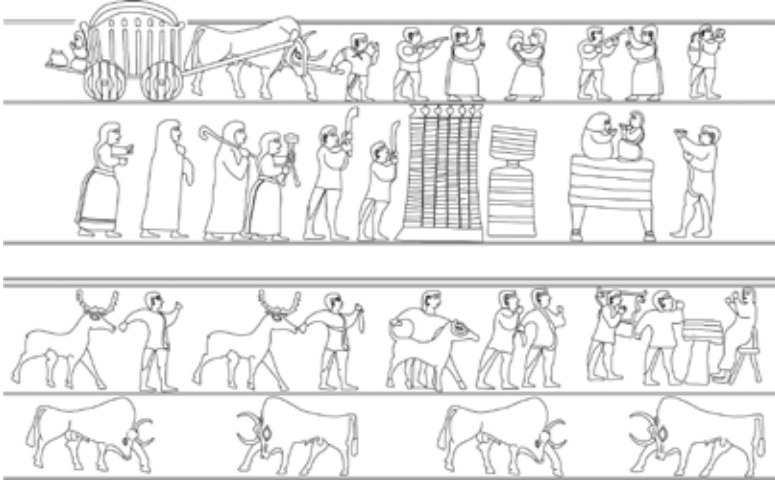
9 Tekin, "Zil", 414.

10 Perk, *Anadolu İlk Tunç Çağ Toplu Buluntusu*, 42.

11 Tekin, "Zil", 44/414.

12 Tayfun Yıldırım, "Hüseyindede Kabartmalı Vazosunda Betimlenen Dans Eden Bir Hititli", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 41/1-2 (2001), 2.

Çünkü vazolar üzerinde yer alan figürler dini bir ritüeli resmetmektedir. Büyük vazodaki siyah elbiseli kadın müzisyenin zil çalarak aynı zamanda şarkı da söylediği tahmin ediliyor. Kadın müzisyenin ellerinde görülen çalparaların ayrı ayrı gösterilmesi kabartmalı vazolar-
da görülen yeni bir görüntüdür.¹³ Bu figürler sayesinde mûsikînin dini ritüellerin bir unsuru olduğunu anlamaktayız. Konumuz olan çalparalara dini ritüellerin resmedildiği bu figürler-
de ayinlerin bir parçasıdır.

Fotoğraf-1: Hitit dönemine ait Hüseyindede Vazosu üzerinde tasvir edilen ritüel sahnesi

Hititler dönemine tarihlendirdiğimiz dini mûsikîyi *bayram ritüeli* olarak isimlendirilen metinler de yer almaktadır.¹⁴ Hitit Devleti'nin kralları yıl içerisinde çeşitli zamanlarda yapılan bayram törenleri gibi dini ritüellerde ve etkinliklerde müzisyenlerinde eşlik ettiği dini ayinler yapılmasını sağlamışlardır. Dans kültürü antik medeniyetlerde dini ritüeller içerisinde kullanılmıştır. Savaş öncesinde, kuraklık zamanlarında, arınma ritüellerinde, bayram ve cenazelerde yapılan dans dini ayinlerin, etkinliklerin bir parçası haline gelmiştir. Dinî ritüellere enstrümental mûsikî ve şarkılarla eşlik edilmiştir.¹⁵ Çalparalar bu müziklerde kullanılan enstrümanlar içerisinde yer almaktadır.

13 Tayfun Yıldırım, “Hüseyindede Kazısı ve Eski Hitit Sanatı'na Katkıları”, *Çorum Kültür ve Sanat Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi* 14 (2013), 90.

14 Belkıs Dinçol, “Hititlerde Müzik ve Dans”, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023), 315.

15 Daniel Schwemer, “Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı”, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023), 223.

Fotoğraf 4: Birinci grup çalparalar¹⁶

16 Haluk Perk, "Tarihin En Eski Müzik Aletleri Çalparalar HPM Koleksiyonu", *Z Kültür Sanat Şehir Tematik Dergi* 4 (2020), 44.

Çeşitli çalparalardan oluşan enstrüman grupları da bulunmaktadır. Bu gruplarda yer alan çiftlerden oluşan her müzik aletinin birbirinden farklı yapıda olmaları, her enstrüman çiftinin farklı sesler çıkarmaları ve bu çiftlerin bir arada kullanılmaları, çalparaların konser tarzı programlarda kullanıldıklarını düşündürmektedir. Ayrıca eldeki bulgular ışığında çalpara gruplarının dinî ritüeller için de kullanıldığı bilinmektedir. Çalparalar tipolojik olarak iki grupta sınıflandırılmaktadırlar. Birinci grupta yer alan çalparaların saplarında tutma yerleri mevcuttur. Diğer grupta ise günümüz örneklerinde de olduğu gibi saplarındaki tutma yerleri yerine ip delikleri yapılmıştır. İlk grupta yer alan çalparalar Amasya ili Merzifon ilçesi Hacıgümüşköy civarında bulunmuştur ve Tunç Çağı’na tarihlendirilmektedir. Bu gruptaki çalparalar bronz metaliyle yapılmış döküm tekniği kullanılarak dövme ve kazıma yöntemiyle imal edilmiştir. Her biri daire şekilli yassı gövdeye sahiptir ve yukarıya doğru daralan bir şekle sahip olup konik sap kısmı vardır. Sap kısmının iç tarafı oyuktur. Gövdesi ise hafif bir şekilde dışbükey bir yapıya sahiptir. Tutamaklarının baş tarafında yer alan delikler ise keten gibi organik yapıda bir ipe geçebilmesi için yapılmış olduğu düşünülmektedir.¹⁷ İkinci grup çalparaların Helenistik ve Roma dönemi örnekleriyle benzerlikleri vardır.¹⁸ Tibet Budistleri de bu enstrümanı tapınak ritüellerinde kullanan farklı dini kültürel kimliklerdendir.

Fotoğraf 5: Tibet Budistlerinin kullandıkları çalpara örnekleri

Fotoğraf 6: Budist manastırlarında ritüellerde kullanılan zilleri tasvir eden çizimler

17 Perk, “Tarihin En Eski Müzik Aletleri Çalparalar HPM Koleksiyonu”, 43.

18 Perk, “Tarihin En Eski Müzik Aletleri Çalparalar HPM Koleksiyonu”, 46.

Fotoğraf 7: İkinci grup çalparalar¹⁹

19 Perk, "Tarihin En Eski Müzik Aletleri Çalparalar HPM Koleksiyonu", 46.

2. Milattan Sonra Çalpara Enstrümanı

Milattan sonraki dönemlerde de çalparalar varlığını sürdürmüştür. Kahveyi ve kahvehaneyi Fransa'ya tanıttığı söylenen Fransız gezgini Thévenot 1655 yılında İstanbul'da kahvehanelerdeki müsikîyi anlatırken çalparadan söz ediyor ve resimliyor. Thévenot kahvelerde karagöz oyunları seyretmiş, oyunlarda okunan Farsça ve Türkçe güftelere sahip şarkıları dinlemiş, raks eden çingene denilen Türk çengi kızların ellerine taktıkları çalparalarla oynadıkları oyunları görmüştür.²⁰

Fotoğraf 8

Fotoğraf 9

Avrupalı gezginlerden olan Georges de la Chapelle 17. Yüzyılda rakkase ve çalparayı fotoğraf 8²¹'deki gibi resmetmiştir. İsviçreli ressam Jean-Etienne Liotard 1738'de Lord Duncannon'a ile İstanbul'a gelir ve dört yıl boyunca İstanbul'da çalışır. Bu süre içerisinde yaptığı resimlerden birisinde çengi ve çalparası olarak isimlendirdiği fotoğraf 9²²'daki resmi yapar.

17. yüzyıl gezginlerinden kont Luigi Ferdinando Marsigli (İtalyan Kontu) 1670 yılında Venedik balyosu Cirvani'nin maiyetinde İstanbul'a gelmiştir. Marsigli mehter sazlarının resimlerini yayımlamış, ayrıca her sazın Türk askeri müsikisindeki görevini anlatmıştır. Bu anlatılanlar mehter tarihi açısından bir belge niteliğindedir. Marsigli, mehter sazları üstüne yapmış olduğu anlatıda mehter zilini şu şekilde tarif etmektedir: "Konserlerde zil denilen başka bir saz daha kullanılır. Bu saz ince ve içbükey iki bronz yuvarlak diskten oluşur, tabakların kabarık tarafında iki üç parmağın geçebileceği halkalar bulunur. Disklerin birbirine vurulmasıyla çalınır, sesi tiz ve çok hoştur. Üç tuğlu paşaların hizmetinde bu sazı çalan iki sazende bulunur."²³

20 Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*, 261.

21 Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*, 261.

22 Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*, 261.

23 Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*, 299.

18. yüzyıl kaynaklarından olan Filippo Bonanni'nin *Gabinetto Armonico*'su da bir gravür derlemesidir. Baştan sona saz gravürleri ile resimlenen, sazlar hakkında tanıtıcı bilgilerden oluşan eser ilk kez 1716'da yayınlanmış, 1723'te genişletilip tekrar gözden geçirilmiş yeniden basılmıştır. Kitapta farklı ülkelerin eski ve yeni sazlarının yanı sıra Türk mûsikisinde yer alan enstrümanlardan bazılarının gravür çizimleri yer almaktadır. Bu gravür çizimleri içerisinde zil de yer almaktadır. Fakat bu zili Ermeni zili olarak isimlendirmiştir.²⁴ Zil, Türk halk mûsikîsi enstrümanlarından metal çarpmalılar sınıfında yer almıştır.²⁵

Fotoğraf 10: Filippo Bonanni'nin *Gabinetto Armonico*'su da bir gravür

Toderini 1781 yılında Türk mûsikîsi ile alakalı kaleme aldığı eserinde Türk mûsikîsi sazları ile ilgili bir bölümde “Mehterhane: Askeri mûsikî sazları” başlığı altında zili ele almakta ve şöyle tarif etmektedir: “Zil: Ortalarında küçük bir yarım küre biçiminde boşluklar bırakılmış iki pirinç yuvarlak diskten oluşan bir kuzey Afrika sazıdır. Kabarık yüzünde diskleri taşımaya yarayan iki kayış vardır. Diskler birbirine vurularak çalınır.”²⁶ Toderini zili kuzey Afrika sazı olarak nitelemektedir. Modern senfonik orkestralarda bu enstrüman kullanılmaktadır. Batı mûsikîsinde bu enstrüman “çift ziller”, “çarpmışan ziller” olarak da bilinir.

3. Tasavvuf Geleneğinde Kullanılan Halile

Tekkelerde dinî mûsikî icra edilirken normal zillerden biraz daha küçük şekilli, ritim sazlarla birlikte kullanılan ziller vardır. Bu zillere “halîle” denir.²⁷ Halile birbirine çarpan iki

24 Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Muski*, 97.

25 Tekin, “Zil”, 44/415.

26 Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Muski*, 342.

27 Tekin, “Zil”, 44/414.

metal plakamın (genellikle bronz veya pirinç) oluşturduğu bir vurmalı çalgıdır. Halile geleneksel Türk mûsikisinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Özellikle tasavvuf mûsikîsi, halk mûsikîsi ve askerî mûsikîde kullanılır. Tasavvuf mûsikîsinin önemli enstrümanlarından olan halile Kadirî, Kıyamî, Rıfâî, Sadî gibi tarikatların dergahlarında kudüm, mazhar ile birlikte çalınır.²⁸ Tasavvuf mûsikîsinde kullanılan antik adıyla çalpara tasavvuf mûsikîsindeki adıyla halile mistik ve manevi bir havanın oluşturulmasında önemli bir rol oynar. Tasavvuf mûsikîsi Allah'a olan sevgi ve bağlılığın ifade edilmesinde kullanılan ruhani ve meditasyon amaçlı bir müziktir. Halile bu mûsikî türünde belirgin bir ritmik çalgı olarak kullanılır ve zikir (Allah'ı anma) ayinlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Rauf Yekta, Lavignac'tan çevirdiği La Musique Turque Encyclopedie de La Musique adlı eserde "halile ve zili" ile ilgili şu bilgileri vermiştir: "Halile veya zil, bunlar Avrupa'da bilinen Simballerin eşi olan 30 cm çapındaki zillerdir. Klâsik konserlerde Halile de yer almamakta dini âyinlerde görülmektedir."²⁹ Görüldüğü üzere halilenin dini ayinlerde kullanıldığını belirtmiştir. XVII. yüzyılda İstanbul'da yaşamış Osmanlı saray musikişinaslarından ve Türk mûsikîsi hakkında önemli bilgilere sahip eserleri mûsikîmize kazandıran Leh asıllı Ali Ufkî Bey, Türk mûsikîsini öğrenmek isteyenler için, "Eğer meşkhâneye gidersen önce kudüm, daire ve zil ile bütün usulleri vurmaya öğren..." tavsiyesinde bulunmuştur.³⁰

Her tarikatın özel bir âyini vardır. Edebiyat ve mûsikînin yardımı ile yapılan bu ayinler genellikle o tarikatın "evradı" ile başlar. Birçok sesin iştirakiyle ve belirlenmiş bir besteye okunan bu evradlar kesin olarak san'atkar bazı mûsikîşinaslar tarafından bestelenmiştir. Daha sonra yapılan zikirlerde, dervişler zikrederken, zâkirler de çeşitli ilahiler okurlar.³¹ Türk İslam Tasavvuf geleneğinde çalgılar eşliğinde ayin yapan tarikatlar vardır. Türk din mûsikîsinin benzer birçok formu ile cami ve tekke mûsikîsi formları arasında ayrı üslup ve tavırların olduğu da muhakkaktır. Cami mûsikîsi zâhidane enstrümansız, bir üslup ve içeriği varken, tekke mûsikîsi daha ziyade tasavvufî lirizm ve enstrümanlar ile yapılan ayinlerle kendisini ifade etmektedir. Bununla birlikte bazı tarikatların ayin uygulamalarında kullandıkları mûsikîlerinde de bazı özellik ve incelikler vardır.³² Halile'nin ritmik sesi, zikir yapanların manevi bağlantıları derinleştirmesine yardımcı olur. Bu ritimler katılımcıların meditasyon haline geçmelerini sağlar.

Tarikat âyinlerinin uygulama yöntemleri oturarak (Kuudi), ayakta (Kıyâmî) ve dairesel yürüyüş (Devrânî) olmak üzere üç şekilde yapılmaktadır. Mevlevî semâi ve Bektaşî semahı bu üç gruptan hariç tutulmaktadır. Halvetîlik ve bütün kolları ile Kadirîliğin Eşrefî kolu Devrânî; Kadiri, Rifâî, Bedevi, Sadî tarikatları Kıyâmî, Nakşibendiliğin bazı kolları Kuudî zikir âyini yöntemini uygulamaktadırlar. Bu tarikatların ayin mûsikîleri de bu zikir ve âyin tarzlarına uygun bir üslup ve tavra sahiptir. Ayrıca her tarikatın benimsemiş olduğu tasavvufî görüş ve felsefesi, ayinlerine ve hatta mûsikîsine etki etmiştir. Bütün tarikatların ayinlerinde icra edilen mûsikî de, ayinin yapısına uygun bir şekilde ya coşkun bir tarzda veya daha sakin, az hareketli ya da çok ritmik yapılabilmektedir. Bu ayinlerde enstrüman olarak

28 Ahmet Şahin Ak, *Türk Din Mûsikîsi: Camî ve Tekke Mûsikîsi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 153.

29 A. Lavignac- Rauf Yekta, "La Musique Turque Encyclopedie de La Musique", çev. Orhan Nasuhioğlu, *Musiki Mecmuası* 34/384 (Ekim 1981), 18.

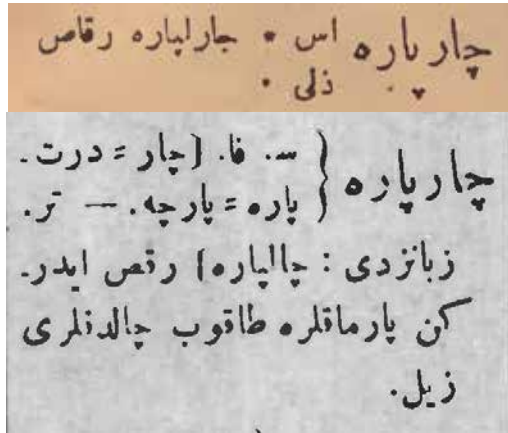
30 Tekin, "Zil", 44/414.

31 Ak, *Türk Din Mûsikîsi*, 65.

32 Ak, *Türk Din Mûsikîsi*, 112.

bendir, kudüm, halîle (zil, çalpara), mazhar, nevbe gibi tasavvuf mûsikîsinin sazları mutlaka yer almaktadır. (Sadece Muharrem ayında Hz. Hüseyin ve Kerbelâ şehitlerine saygının bir gösterisi olarak hiç çalgı kullanılmaz.)³³

Kadim medeniyet de denilen antik medeniyetler döneminde yaşanan ve yaşatılan bazı kültürel ve dini karakterli bazı unsurların izlerine yakınçağda yaşamış farklı medeniyetlerde rastlanmaktadır. Dini ritüellerde ayin mûsikîsi için enstrüman kullanımı geleneği antik dönemlerden günümüze kadar aktarılan ve yaşatılan antik bir mirastır. Dini ritüellerde, ayinlerde enstrüman kullanma geleneğinden günümüze miras kalan belirgin enstrümanlardan birisi çalparadır. Hitit dini ritüellerinde kullanılan ve antik bir enstrüman diyebileceğimiz çalpara enstrümanı tasavvuf mûsikîsinde de kullanıldığının kanıtlarına nazariyat kitaplarında ulaşılabilmektedir. Nazariyat kitaplarında çârpâre(چارپاره) olarak adlandırılan enstrüman dini mûsikînin bir parçasıdır. çârpâre(چارپاره) Osmanlıca sözlüklerde çarlpäre (چارپاره) kavramı yer almaktadır. Lehçe-i Osmânî sözlüğü raks zili, dans ederken parmaklara takıp çaldıkları zil olarak anlamlandırmaktadır.³⁴

Fotograf 11: Lehçe-i Osmânî ve Kamus-ı Türkî sözlüklerinde çârpâra maddesi

33 Ömer Tuğrul İnançer, "Osmanlı Tarihinde Dinî Mûsikî", *Musiki Mecmuası* 52/465 (Haziran 1999), 13.

34 Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306), "Çârpâre", 11.

Fotoğraf 12: Eski nazariyat kitaplarında çarpâre ve halile görüntüsü

Eski nazariyat kitaplarında tarikatlarda kullanılan mûsikî aletleri Fotoğraf 7’deki gibi resmedilmektedir. Halile, zil ile Çârpâre-çârlpâre enstrümanının fotoğrafı yer almaktadır.³⁵ Dikkat çekici olan çarpâre enstrümanını günümüzdeki arbane enstrümanına benzer şekilde resmedilmiştir.

Nevbe törenleri içerisinde enstrümanlar içerisinde çalpara/çarpâre de kullanılmaktadır. Diyanet İslam Ansiklopedisi’nde Nevbe törenleri şu şekilde tarif edilmektedir: “Hem Arap hem Fars dilinde yer alan sıra, nöbet” manasındaki nevbe/nevbet kelimesi daha çok tekke (tasavvuf) müziğinde kullanılmıştır. Nevbe, tekkelerde belirli ritim enstrümanlarının, seslerin iştirakiyle yapılan özel törenlerin ve bunlarda yer alarak seslere eşlik eden ritim sazlarının adı olduğu gibi bazı tarikat zikirleri esnasında kullanılan özel bir ritim enstrümanının da adıdır.”³⁶ Nevbe, tarikatlara ait saz topluluğuna verilen bir isimdir. Bu bir çeşit “tekke bandosu” olarak düşünülebilir. Fakat daha ziyade “Aktâbi Erbaa” olarak bilinen dört büyük kutbun kurmuş olduğu ana tarikatlara has idi. Yani Kadirîler, Rıfailer, Bedeviler, Dîsükiler ve buna ilaveten Sa’diler dergahlarda belirli vakitlerde nevbe vururlardı. Nevbe icra edilirken “Âlatı mutrîbe” adı verilen Şark’a mahsus geleneksel Ney, Nısıfiye, Kudüm, Çifte Kudüm, El Kudümü, Mazhar, Bendir, Kabran, Halile (bando zili), Çarpâre, Tabl-Tabıl (büyük gövdeli davullar), mehter takımında olduğu gibi çalgılardan ve belirli bir vakitte belirli bir

35 Ömer Tuğrul İnançer, “İstanbul’da Tarikat Ayin ve Zikirleri”, *Antik Çağdan* 21 (2016), 320.

36 Süreyya Ağayeva, “Nevbe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 37.

tarzda topluca çalınıp okunmasından meydana geliyordu. Nevbe kandil ve bayramların geliş ile, büyük tarikatların Hilafet cemiyetlerinde şayet Âsitane Şeyhi katılırsa o zaman ayinlerde nevbenin katılımı ile yapılır. Ayrıca Ramazan Bayramı’na rastlayan hafta günlerinde bazen üç defa, Kurban Bayramlarında ise nevbe merasimi iki defa yapılırdı.³⁷ Bu ayin ve programların hepsinde halile dediğimiz diğer adıyla çalpara, çarlıpare, zil kullanılmaktadır. Bu da bu enstrümanın dini ritüellerin bir parçası haline getirmektedir.

Köklü tarikat geleneğine sahip Mevlevîliğin dini ritüeli olan Mevlevî âyinlerinde kullanılan enstrümanlar içerisinde halile denilen zil çeşidi de vardır. Ney, kudüm, re-bab, bendir, halîle, kanun, kemence, ud, tanbur (ve hatta Galata Mevlevihane’sinde piyano) gibi tüm mûsikî âletlerinden oluşmaktadır.³⁸

4.1. Askerî Mûsikî Enstrümanı: Bando Zili

Türk askerî mûsikisinde de zil önemli bir enstrümandır. Davul, zurna, boru ve zil Orta Asya’dan itibaren takım halinde askerî bandoda kullananlar Türkler olmuştur. XI. yüzyılda Orta Asya, Hindistan ve Ortadoğu’da yaşayan Türk toplulukları arasında kullanılan “küvrüg” (kös), “tümrük” (davul) ve çeng (zil) Osmanlı mehterindeki çalgıların ilk örnekleridir. Orta Asya’da ve Uygurlarda kâse biçimli ziller ve parmak zilleri kullanılmıştır. Türklerin İslamiyet’e girmesinden sonra devlet geleneğinde tablhâne (nevbethâne) denilen askerî mûsikî topluluklarında boru, kös ve nakkarenin yanı sıra zil de kullanılmaktaydı. Askerî mûsikî ile ilgili tarihî ve edebî kaynaklarda geçen “çeng-ü çegâne” ve “çeng-i harbî” kavramları ile savaş meydanlarında çalınan ziller kastedilmektedir. “Allah Allah” nidaları ile çeng-i harbîlerle vurulan bu ritimler ve vellelelerle kendi askerinin coşturulup düşman askerlerinin sınırlarını bozarak cesaretlerinin kırılması hedefleniyordu.³⁹

Mehterde ziller mehterhâne ve halîlevî adı altında iki tür çalış tekniğiyle icra edilirdi. Halîlevî çalış genellikle tekkelerde kullanılan bir tarz olup tekkelerden mehterhâneye geçmiş olmalıdır.⁴⁰ Mehterde kullanılan zilin antik medeniyetlerden beri kullanılan zilden farkı yoktur. Bunlar bildiğimiz gibi pirinçten imal edilmiş dairevi şekil iki parçadan oluşan yekdiğerine vurmak ve bilhassa davulla hemâhenk gitmek suretiyle ses hâsil ettirilirdi. Kalın ve fazla sadâ çıkarılması istendiğinde her iki zil müteakiben yekdiğerine vurulur ve hafif bir ses çıkarılması istenildiği zaman da yalnız kenarları hafifçe delk [sürtmek, okşamak, oğmak] olunurdu.⁴¹

Antik medeniyetlere göre askerî alanda müziğin gücü daha fazla kullanılmıştır. Özellikle Mehter bu alanda dünyada en bilinen örnektir. Antik müzik ve askerî müziğin ortak enstrümanı olan çalparalar yani ziller dinî ayinleri ile başladığı tarihsel sürecine yakın çağda askerî mûsikînin enstrümanı olarak yer bulmuştur.

37 Ak, *Türk Din Mûsikîsi*, 153.

38 İnançer, “Osmanlı Tarihinde Dinî Mûsikî”, 13.

39 Tekin, “Zil”, 44/414.

40 Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*, 332.

41 Mehmet Zeki Pakalın, “Mehterhâne-i Hâkânî ve Muzıka-yı Hümâyun”, *Musiki Mecmuası* 464 (Nisan 1999), 71.

Sonuç

Buraya kadar aktardığımız bilgiler ışığında “mûsikî ve dans”ın, tasavvuf ayin kültürü ile antik medeniyet ayin kültürü arasındaki ortak noktalardan biri olduğu görülmektedir. Zikir halkaları ve antik medeniyet ayinlerinde yapılan dansların, yönetsel olarak bakıldığında en önemli amacı tanrı ile irtibat sağlama ve ruhani meditasyondur. Yıllık festival kutlamaları, bayram ritüelleri, arınma ritüelleri, bahar bayramları gibi birçok dinî içeriği de barındıran bu etkinliklerde ve özellikle tapınaklarda yapılan ayinlerde mûsikî kullanılmıştır. Antik medeniyetlerde tapınaklar tanrıların yeryüzündeki konutları olarak tanımlanmıştır. Sosyo-kültürel bakımdan da tapınaklar toplum için önemli mekanlardır. Günümüzde kutsal mekanlara yüklenen anlam ve bu mekanlarda yapılan ayin kültürü uygulama ve şekil farklılıklarına sahip olsa da antik dönemlere kadar izi sürülebilir. Bu ayinlerin amaçları ve yöntemleri gibi, özellikle sanatsal ve müziksel içeriklerinde kullanılan enstrümanlar bakımından da ortak yanları vardır. Bu ortak enstrümanlardan birisi olan “çalpara, çalpare, çarpare, çarpapara”yı özellikle dinî ayin kültürünü merkez alarak makalemizde incelemeye çalıştık. Çarpapara, çarpare, halile, bando zili, raks zili, Ermeni zili, Tibet zili gibi farklı isim, ölçü ve şekillerde olan vurmali çalgılar sınıfındaki bu enstrüman yaklaşık olarak beş bin yıldır mûsikî hayatının içerisinde varlığını sürdürmektedir. Dönemlere ve icra edildiği mûsikîye göre kullanım alanı değişen fakat genel olarak dini mûsikînin bir parçası olan çalpara ya da günümüz tabiri ile zil antik yapıya sahip bir enstrümandır. Askeri mûsikî icralarında da kullanılmış fakat buraya geçişinde de dini mûsikînin etkisi olmuştur. Bu antik enstrüman eğlence hayatında yapılan müziklerde de kullanılmıştır. Sonuç olarak dinî ya da la-dinî tüm alanlarda var olan ve bugün de varlığını sürdüren bir çalgının beş bin yıllık mûsikî kültürünü günümüze kadar taşıması çok önemlidir.

Kaynakça | References

- Agayeva, Süreyya. "Nevbe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/37-38. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ak, Ahmet Şahin. *Türk Din Mûsikîsi: Camî ve Tekke Mûsikîsi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.
- Aksoy, Bülent. *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2003.
- Aykent, Canan. "Zildjian'lar ve Türk Zilleri". *Folklor/Edebiyat* 26/101 (2020), 127-139.
- Diñçol, Belkis. "Hititlerde Müzik ve Dans". *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023.
- Farmer, Henry George. "On Yedinci Yüzyılda Türk Çalgıları". çev. M. İlhami Gökçen. *Musiki Mecmuası* 39/413 (Haziran 1986), 20-22.
- İnançer, Ömer Tuğrul. "İstanbul'da Tarikat Ayin ve Zikirleri". *Antik Çağdan* 21 (2016), 316-327.
- İnançer, Ömer Tuğrul. "Osmanlı Tarihinde Dinî Mûsikî". *Musiki Mecmuası* 52/465 (Haziran 1999), 9-16.
- Lavignac, A. - Yekta, Rauf. "La Musique Turque Encyclopedie de La Musique". çev. Orhan Nasuhioğlu. *Musiki Mecmuası* 34/384 (Ekim 1981), 17-20.
- Nasuhioğlu, Orhan. "Çalgılar". *Musiki Mecmuası* 47/445 (Haziran 1994), 10-11.
- Nasuhioğlu, Orhan. "Çalgılar". *Musiki Mecmuası* 47/446 (Eylül 1994), 10-11.
- Pakalın, Mehmet Zeki. "Mehterhâne-i Hâkânî ve Muzika-yı Hümâyun". *Musiki Mecmuası* 464 (Nisan 1999), 70-78.
- Perk, Haluk. *Anadolu İlk Tunç Çağ Toplu Buluntusu*. İstanbul: HPM Yayınları. 2014.
- Perk, Haluk. "Tarihin En Eski Müzik Aletleri Çalparalar HPM Koleksiyonu". *Z Kültür Sanat Şehir Tematik Dergi* 4 (2020), 42-47.
- Schwemer, Daniel. "Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı". *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*. 219-228. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023.
- Tekin, Erhan. "Zil". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/413-415. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Vefik Paşa, Ahmet. *Lehçe-i Osmânî*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306.
- Yıldırım, Tayfun. "Hüseyinde Kabartmalı Vazosunda Betimlenen Dans Eden Bir Hititli". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 41/1-2 (2001), 1-7.
- Yıldırım, Tayfun. "Hüseyinde Kazısı ve Eski Hitit Sanatı'na Katkıları". *Çorum Kültür ve Sanat Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi* 14 (2013), 76-92.